

TĚLO A POCITY: TŘI IDEJE K ONTOLOGII EMOCÍ

JAN PUC, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc, ČR

PUC, J.: Body and Feelings. Three Ideas Pertaining to the Ontology of Emotions

FILOZOFIA, 77, 2022, No 5, pp. 371 – 379

The paper describes different ways in which emotions are felt by the body. Based on phenomenological philosophy, an enactive approach in the cognitive sciences, and contemporary psychology, the article puts forward three arguments for the corporeality of emotion. Emotion is bodily because 1. bodily sensations provide context to an emotional situation; 2. the basic form of expression of emotion is the bodily readiness to act; 3. the full form of expression of emotion is either bodily movement or is based on a movement. The common element of these arguments is a conception of the sensing and moving body, which cannot be reduced either to a physiological machine or a bodily localized sensation in the focus of attention. The article is framed by a critique of the sharp cognitivist distinction between the nature and expression of emotion, which it replaces with the concept of mutual sense-bestowal between behavior and experience on the one hand and situation on the other.

Keywords: Emotion – Affectivity – Corporeity – Phenomenology – Enactivism – Ontology – Expression

Úvod

Fenomenologickou filozofií, enaktivní přístup v kognitivních vědách a současnou psychologií spojuje zájem o tělesnost ve smyslu žitého, vnímajícího těla (*Leib, flesh, chair*), neredukovatelného na tělo fyziologické. Z této perspektivy přistupují také ke zkušenosti emocí a afektů. V tomto eseji představím tři argumenty pro tělesnost emocí, které lze ze zmíněných přístupů získat. Jinak řečeno, cílem textu je popsat tři ohledy, v nichž cítíme emoce tělem. Tyto ohledy jsou komplementární a zdůrazňují různé aspekty tělesnosti – její provázanost s prostředím a situací, motivační povahu vzhledem k chování a zakládající funkci z hlediska stavby našeho rozumění světa.

Než přistoupím k těmto teoriím, považuji za vhodné připomenout starší tradici, vůči níž se současný přístup vymezuje. Rád bych začal u argumentu, jehož varianty nacházíme jak u kognitivistů, jako je například Solomon (1993), tak u Wittgensteina (1953). Podle těchto filozofů je podstata emocí netělesná.

Kognitivistický argument vychází z neproblematického tvrzení, že se emoce týká určitého typu situace. Na tento postřeh navazuje rozlišením mezi „kritérii“, která vymezují podstatu určitého duševního stavu, a „symptomy“, jimiž se tento stav projevuje a které lze studovat empiricky (Griffiths 1997). Zda určitou emoci máme, závisí tedy na tom, jestli se nacházíme v určitém typu situace, nikoli na tom, jestli se daná emoce projevuje určitým chováním, fyziologickými stavy nebo pocity. Emoce je *proměnlivá* odpověď na situaci, například strach je reakcí na nebezpečí, ať už se projevuje útekem, zrychleným tepem nebo fantazijní představou o překonání nebezpečí. Tyto projevy strachu se mezi sebou naprosto liší – jednou se jedná o pohyb, podruhé o fyziologickou reakci, potřetí o imaginaci. Nazýváme je však tímž slovem „strach“, neboť se všechny vztahují ke stejnému typu situace, totiž k situaci nebezpečí.

Tento ostrý rozdíl mezi podstatou a projevem emocí lze uplatnit také na tělesné pocity. Ačkoli přinejmenším některé emoce jsou pravidelně doprovázeny tělesnými pocity, například hněv bušením srdce, emoci samu s tělesnými počitky nelze ztotožňovat, neboť tentýž počitek se může vyskytovat v bezpočtu jiných emocí. Bušení srdce může být projevem hněvu, stejně jako strachu nebo radosti a pouze na základě počitku nelze určit, jakou emoci prožíváme. (Nadto ještě existují neemoční tělesné počitky, např. tlak na hrudi může být projevem jak paniky tak infarktu.) Rozlišovat emoce mezi sebou lze tudíž pouze na základě typu situace, na niž jsou reakcí. Pokud lidé přesto umísťují emoce do těla, například strach do hrudi, činí tak na základě jednoho z jejích mnoha projevů, který však může u téže emoce také zcela chybět. Pocity v těle nás tak mohou nanejvýš upozornit, že se s námi něco děje, ale nemohou nám říct, co to je. Přísně vzato emoce nejsou ani v těle ani nikde jinde a bylo by přesnější tvrdit, že představují způsob, jakým se nacházíme v určité situaci.

Kognitivistický přístup k emocím stojí a padá s tímto ostrým rozlišením mezi podstatou a projevem emoce. Jeho smyslem není existenci tělesných projevů emocí popírat ani bagatelizovat. Přísně vzato, rozlišení mezi podstatou a projevem nechává otevřené, zda existují emoce zcela bez tělesného projevu. Co je však třeba zpochybnit, je sám argument, podle kterého lze emoci vymezit popisem situace, na kterou je reakcí, zatímco popis emočních projevů není ani nutný ani dostačující k rozlišování různých emocí mezi sebou.

Současná filozofická psychologie se snaží znovu vymezit vztah mezi emocí a jejím projevem. S kognitivismem se shodne na tom, že emoci nelze ztotožňovat s tělesnými počitky, ani s žádným jiným duševním či tělesným stavem, protože emoce se může projevovat v různých prožitcích a chováních a tentýž prožitek či chování může projevovat různé emoce. Stejně tak přijímá, že určitý prožitek či chování se emoci stává na základě situace, například že se ze zrychleného tepu stává strach až teprve díky přítomné hrozbě. Nicméně vztah chování či prožitků k situaci dále promýšlí

a ukazuje, že jejich smysl nezávisí *vylučně* na situaci. Jak uvidíme, současná filozofie a psychologie směřuje k tomu, že vztah mezi prožitkem či chováním na jedné straně a situací či prostředím na straně druhé lze pojmut jako vzájemné určování smyslu. To znamená, že platí jak to, že situace uděluje smysl prožitku a chování, tak to, že prožitek a chování udělují smysl situaci. V následující části upřesním, co toto vzájemné udílení smyslu znamená v případě emocí, a ukáži, že prožívání emocí vždy závisí na určitém kontextu, kterým se mohou stát také tělesné počitky.

1. Vzájemné udílení smyslu

Podle autorů zkoumajících prožívání emocí závisí pocitová složka emoce na ohnisku a struktuře pozornosti. (Frijda 2013; Lambie, Marcel 2002) Pozornost rozděluje pole vnímaných fenoménů na figuru a pozadí. Tělesné počitky, myšlenky, hodnotící vjemy, chování a jiné projevy emocí se mohou nacházet buďto v ohnisku nebo na pozadí vědomí. V ohnisku reflexivních emocí se zpravidla nachází subjekt sám, například ve studu cítím sebe, jak se propadám do podlahy. V ohnisku nereflexivních emocí bývá osoba či předmět ve světě, například hněv udělá z člověka přede mnou ničemu, jehož přítomnost je pro mě nesnesitelná. Ovšem emoce zasahuje často také pozadí vědomí, které poskytuje kontext tomu, co se nachází v ohnisku pozornosti. Rozčilen vnímám druhého *na pozadí vlastního skřípání zubů* nebo *na pozadí nutkání ho napadnout*. Když se stydím, propadám se do podlahy *před očima druhých*. Je-li v ohnisku emoce předmět ve světě, zůstává subjekt v pozadí; je-li v ohnisku subjekt, stahuje se do pozadí svět.

Když se emoce v prožívání projevuje tělesnými počitky, mohou tyto počitky zůstat mimo ohnisko pozornosti. Jak připomíná řada fenomenologů, jedná se o běžný způsob prožívání vlastního těla (Colombetti 2011, 2013; Leder 1990; Legrand 2007). Pokud tělo cítíme v pozadí, jinak řečeno, pokud je vědomé díky tomu, že se subjekt zaměřuje na něco jiného, je pocíťovaná tělesná kvalita projektována do toho, jakým způsobem si je subjekt vědomý předmětu v ohnisku pozornosti. Svět pak prožíváme skrze tělesné počitky v pozadí vědomí, jako bychom jej pozorovali přes barevné sklo (Colombetti 2013). Tělesné počitky tvoří naše „průhledné tělo“ (Legrand 2007), kterého jsme si vědomi stejným způsobem, jako si uvědomujeme počitky v ruce, když se něčeho dotýká – v ohnisku se nachází dotýkaná věc, ale pozornost prochází skrz dotýkající se ruku (Ratcliffe 2005). V jakémkoli okamžiku lze ohnisko pozornosti přesunout na tento doprovodný pocit, ovšem výslovně vědomým se může stát pouze zpětně.

Tímto způsobem vstupují tělesné počitky do zkušenosti emocí velmi často. Představte si, že se něčeho bojíte, ale jediný projev tohoto strachu je stažený žaludek. V této situaci platí dvojí: cítíte tělesný pocit v kontextu nebezpečí a vnímáte nebezpečí

v kontextu tělesných pocitů. Vnímaná hrozba tak činí z tělesných pocitů projevy strachu a tělesné pocity činí z vnímaného nebezpečí situaci nahánějící strach. Tento vztah vzájemnosti mezi situací a zkušeností je příkladem toho, co pozdní Merleau-Ponty (2004) nazýval „splétání“ (*l'entrelacs*).

Je-li vztah udílení významu mezi zkušeností a situací vzájemný, kognitivistický přístup k emocím dostává trhlinu. Skutečnost, že v jiné situaci může kvalitativně stejný pocit vyjadřovat jinou emoci a že stejná emoce může být vyjádřena různým chováním a v různých prožitcích, přestává být dostatečným zdůvodněním oddělování podstaty emocí od jejich projevů, neboť například právě tělesné počitky spoluurčují význam situace, tak jak ji subjekt vnímá. V našem případě sevřený žaludek způsobuje, že vnímáme nebezpečí jako něco strašného, co námi hýbe.

Proti tomu, že význam zkušenosti závisí na situaci, nelze nic namítnout. Jelikož ale platí také opačné tvrzení a situace dostává význam podle našeho prožívání, je třeba kognitivistický přístup odmítnout jako jednostranný. Podporuje totiž iluzi, že význam počitků na situaci závisí úplně a že se určité počitky stávají projevem emoce výlučně díky tomu, že je prožíváme v kontextu určité situace. To by však byla pravda, pouze kdybychom vždy vnímali počitky v kontextu situace, ale nikdy situaci v kontextu počitků.

Vzájemná výměna smyslu mezi situací a zkušeností vrhá nové světlo také na otázku umístění emocí. Budeme-li hledat emoce v subjektu, nemůžeme žádnou reakci, chování ani prožitek s emoci jednoduše ztotožnit, neboť jakákoli emoce se může projevovat různými způsoby. Emoce je takřikajíc vždy jinde. Chápeme-li však emoci jako vztah mezi subjektem a jeho situací spíše než jako určitý duševní nebo tělesný stav, nenutí nás variabilita emočních projevů umisťovat emoce mimo pocitující tělo. Počitky lze vykládat jako „subjektivní pól“ emočního vztahu a jako „nositele“ emocí, kteří ve spojení s vhodným „objektivním pólem“ zastávají funkci emoce. Můžeme tudíž zachovat jak jejich intencionální povahu – zaměření na určitou část situace – tak jejich tělesnou lokalizaci. V tomto smyslu lze o emocích říci, že jsou umístěny v těle.

2. Přípravenost k jednání

Dosud jsem se při konceptualizaci přítomnosti těla v prožívání přidržel pojmu „tělesných počitků“. Současné novo-jamesovské teorie emocí ale nabízí odlišné pojetí tělesnosti pocitů, které překračuje tradiční pojem počitku. Tělesná je pro ně sama afektivita emocí, neboli jejich hybnost. Jinak řečeno, skutečnost, že nás emoce motivují a vedou chování určitým směrem, je pocitována tělem.

Podle N. Frijdy (1986, 2013) připravují emoce na jednání tím, že mobilizují duševní a tělesné zdroje na úkor jiných cílů a činností. Tato připravenost k činu (*action readiness*) na sebe většinou bere podobu tendence, například vzdálit se či přiblížit

k určitému předmětu, zasáhnout do něj nebo mu být nablízku, podlehout mu, být do něj vtažen nebo naopak odpoutat se od něj či zdržet se jakéhokoli vztahu. Strach lze chápat jako přípravu na zneškodnění jeho zdroje, hněv jako přípravu k odporu a stud jako přípravu k faktickému zmizení ze scény. Připravenosti k jednání napomáhají změny na úrovni fyziologického těla, včetně obličejových a kosterních svalů, autonomního nervového a endokrinního systému. O tělesné připravenosti k činu, především v její užší podobě tendence, vypovídá také to, jak o emocích mluvíme. Naštvaný člověk na někoho „vylítne“, hněvem „vybouchne“, vzteky se v něm „vaří krev“ apod. Jak české metafory (Bednaříková 2003), tak anglické (Kövecses 2000) naznačují, že hněv často prožíváme jako v těle natlakovanou kapalinu.

Organické změny související s přípravou k činu zpravidla cítíme, ovšem nikoli jako jednotlivé počitky. Během prožívání emoce vnímáme tělo celkově jako určitý postoj vůči předmětu emoce. Tělesného postoje jsme si tak vědomi jako konfigurace neboli *gestaltu* zahrnujícího rozmanitost počitků (Deonna, Teroni 2012) a toto vědomí závisí na pozornosti ve třech ohledech. Zaprvé, připravenost k jednání se pojí se syntetičtější druhem pozornosti než vědomí počitků. Až teprve analytické zaměření pozornosti rozkládá toto celkové tělesné vědomí na jednotlivé počitky. Zadruhé, připravenost k jednání lze cítit jak ve svém těle, tak jako „gerundivní vlastnost“ vnímaného předmětu (Lambie, Marcel 2002). Když například ve hněvu vnímáme tělo připravující se k boji, prožíváme tuto přípravu buďto ve formě celkové změny tělesného napětí nebo jako podněcování předmětu, který nás rozčiluje, k jeho napadnutí. V zármutku nám zas tělo ztěžkne a svět se vyprázdní, protože po nás jakoby nic nežadá. Gerundivní vnímání je podobné pojmu *afordance* (Gibson 1979). Nejdůležitější rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že *afordance* označují situační možnosti jednání, zatímco gerundivní kvality jsou imperativy. Zatřetí, připravenost k jednání se může nacházet buďto v ohnisku prožívání emoce nebo se stahuje do pozadí, když v prožívání emoce převládne hodnotící složka. Například předmět hněvu vnímám buďto jako cíl mojí odplaty (v ohnisku prožívání je jednání), nebo jako urážlivého ničemu (v ohnisku je hodnocení).

Mezi autory, kteří začlenili připravenost k činu do svých teorií emocí, nicméně nepadá shoda o přesném rozsahu tohoto pojmu. Lambie a Marcel (2002, 233) vymezují emoce jako kombinaci „hodnotícího popisu“ a „postoje jednání“. Podle jejich názoru mohou různé emoce sdílet tentýž postoj přípravy k jednání, např. tendence utéct je jednou částí strachu, podruhé studu. Proti tomu Deonna a Teroni (2017, 61) emoce s přípravou k činu ztotožňují. Píší: „Strach je hodnotící zkušenost vztažená k nebezpečí, protože spočívá v pocitu tělesné připravenosti k jednání, které má zmenšit pravděpodobný dopad předmětu na nás (útěk, preventivní útok).“ Na rozdíl od Lambieho a Marcela vymezují Deonna a Teroni připravenost k činu jejím účelem. Ve

strachu se tudíž tělo připravuje k útěku (nebo jinému činu) proto, aby zmenšilo hrozbu, zatímco ve studu se připravuje k útěku (nebo jinému činu) proto, aby opustilo společensky ponižující situaci. Pro Deonnu a Teroniho je hodnocení výsledkem nebo částí tělesného postoje a v důsledku toho se jednotlivé emoce od sebe odlišují různou připraveností k činu. Nicméně všichni čtyři autoři se shodnou na tom, že vnímaný tělesný postoj přípravy k činu je nutnou částí emoce, která přinejmenším přispívá k rozlišování mezi různými emočními situacemi.

3. Emoce a tělesný pohyb

Pojem tělesné přípravy k činu přináší nový význam, v němž můžeme nazvat pocit tělesným, totiž pocíťovanou připravenost těla jednat určitým způsobem. V jeho důsledku lze rozlišovat dvě formy projevů emocí: jako „základní projev“ označují pocíťované pohnutí k jednání, které je vnímaným tělesným připravováním se k činu; „plný projev“ emoce pak spočívá v prožitku nebo chování, k němuž je subjekt emocí motivován. Tak například základním projevem strachu je tendence utéci pryč, zatímco jeho plným projevem je útek sám. Vidíme, že příprava k činu je tělesná, protože je pocíťována tělem, ovšem z ní vycházející emoční projev zpravidla není pouhým pocitem nebo je pocit pouze jeho součástí. Nabízí se tedy otázka: mohou být emoce tělesné také v jiném smyslu slova, než že jsou tělem *pocíťovány*? V této části ukáží, že projevy emocí, které nejsou pocity, jsou buď tělesnými pohyby nebo založené na tělesných pohybech.

To, že mezi projevy emocí patří tělesné pohyby, je očividné: ve strachu utíkáme, ze zvědavosti se přibližujeme, radostí si někdy poskočíme. V těchto případech vede emoce přímo k tělesnému pohybu, ať už se účel pohybu nachází mimo něj (jako v případě útěku nebo přiblížení) nebo v něm samém (jako v případě výskoku a expresivních pohybů obecně). Jindy ale není tělesnost projevů emoce zdaleka tak zřetelná, především když její vyjádření z nějakého důvodu zadržujeme. Strach může vést k fantazijní představě o překonání nebezpečí, radost ke snování velkých plánů. V těchto případech jsme „pohnutí“ vnitřně, ale tělo může zůstat zcela bez pohybu. Když se ale tělo vůbec nehýbe, má ještě smysl mluvit o motivaci k *tělesnému* pohybu? Podle mého soudu ano – za předpokladu, že emoční projevy, které nejsou tělesné zjevně, jsou založeny na emočních projevech, které jsou tělesnými pohyby. Tento pojem založení je nyní třeba upřesnit.

Projevy emocí jsou různorodé. Hněv vede k činu (např. útoku), k promluvě (např. nadávce), ale také k imaginaci (např. představě o odpuštění tomu, kdo nás urazil). Projevy stejné emoce mají tutéž hodnotu vzhledem k účelu emoce, v případě hněvu se jedná o různé způsoby, jak získat převahu nad protivníkem. Stejný typ emoce, následujeme-li pojetí Deanna a Teroniho (2012, 2017), připravuje k určitému

druhu vypořádání se se situací, ale nepředepisuje přesnou podobu tohoto chování. Tělesný projev chování nicméně považuji za základní, protože se promítá do způsobu, jak rozumíme ostatním, ne-tělesným projevům. Rád bych zde hájil názor, že se tělesné projevy emoce vztahují k „ne-tělesným“ stejným způsobem, jako se doslovný význam vztahuje k významu přenesenému.

Sledujme ještě chvíli příklad hněvu. Pokud někoho ve hněvu urazíme, jedná se o slovní *útok*; pokud si představíme, že mu odpouštíme, a jde-li stále o výraz hněvu, stává se fantazie způsobem, jak protivníka *přemoci*. V obou případech jsou emoční projevy – slovo a představa – útokem v přeneseném smyslu. Obě metafory jsou však asymetrické. Uražka je v přeneseném smyslu útokem, ale útok není v přeneseném smyslu urážkou (jakkoli může někdy být urážkou v doslovném smyslu). Představa o odpuštění může mít hodnotu přemožení protivníka, ale tělesné přemožení není odpuštěním. Jak vysvětlují Lakoff a Johnson (1980, 1999), do přeneseného významu se mapuje zkušenostní schéma doslovného významu. V našem případě je součástí urážky implicitní představa o vítězství, do které se promítá zkušenost s tělesným zápasem. Tělesné vítězství má schéma dané prostorovou orientací těla – vítěz je *nad* poraženým, protože z této pozice má větší kontrolu. Toto prostorové schéma se pak promítá do všech vítězství v přeneseném významu – jedná se o způsoby, jak se dostat nad protivníka. Uražka protivníka *ponižuje*; fantazie o odpuštění je způsobem jak být morálně *výše* než on.

Různé projevy stejné emoce tedy nejsou pouze funkčně ekvivalentní, ale také významově hierarchické. „Ne-tělesné“ projevy prožíváme na základě zkušenosti s tělesnými projevy. Ne-tělesné emoční projevy se tedy zakládají na tělesných projevech a jsou pouze zdánlivě ne-tělesné. Přijmeme-li tento pojem založení chování na struktuře tělesného pohybu, jsou všechny emoční projevy tělesné v jednom ze dvou významů: buďto pohyb přímo zahrnují, anebo z pohybu přebírají schéma svého usku-tečňování.

Závěr

V tomto textu jsem se soustředil na tři ohledy, v nichž jsou emoce tělesné: emoce jsou tělesné, protože tělesné počitky poskytují kontext emoční situaci, protože základní formou emočního projevu je připravenost k činu a protože plná forma emočního projevu je buď sama tělesným pohybem, nebo se na pohybu zakládá. Společným jmenovatelem těchto argumentů je pojem vnímajícího a pohybujícího se těla, které nelze redukovat ani na fyziologický stroj ani na lokalizovaný pocit, který nacházíme v ohnisku pozornosti.

Na závěr bych rád předložil tři teze týkající se tělesnosti emocí:

1. Kognitivistický argument z úvodu má v jednom ohledu pravdu: emoce nelze jednoduše ztotožňovat s jejich projevy. Emoční projevy spíše zastávají *funkci* emoce, a to pouze v určitém situačním kontextu. Projevy stejné emoce jsou tak různorodé, že se emoce může projevovat chováním, v němž tělesné počítky nebudou hrát podstatnou roli. Nicméně stejně tak je pravda, že situace získává emoční hodnotu pouze v kontextu určitého chování a prožívání, které jsou vždy tělesné v jednom z významů upřesněných výše. K prožívání emocí patří jak to, že její tělesné projevy poskytují kontext situaci, tak to, že situace poskytuje kontext tělesným projevům. Emoce je jedním z případů vzájemného udělování smyslu mezi subjektem a jeho prostředím.

2. Emoce není žádný z tělesných či duševních stavů, protože to vůbec není jednotlivina. Emoce má svoji obecnost, ale jedná se o obecnost schématu, podle něhož se organizují její projevy v chování a prožívání. Emoce je určité senzomotorické uspořádání či gestalt, který nabývá v podstatě dvou forem: buďto je přípravou k činu, nebo činem samým. Jedním ze způsobů, jak analyzovat rozličná emoční schémata, by bylo sledovat, jak během prožívání emocí mluvíme o sobě a své situaci, např. jaké používáme metafory.

3. Projevy emocí v myšlení, řeči a obrazotvornosti, které působí netělesným dojmem, jsou tělesné přinejmenším v tom smyslu, že svým významem odkazují k tělesnému chování a tělesným pocitům, jejichž schéma přebírají a dále rozvíjejí. Pro každý takový projev by tedy mělo být možné najít ekvivalentní tělesné chování, které bude projevem téže emoce. Mělo by být možné „přeložit“ „sublimované“ projevy emocí z řeči a imaginace do jejich „hrubé“ tělesné podoby. Přitom je však třeba mít na paměti, že různé projevy téže emoce se vzájemně ovlivňují. Jak ve hněvu myslíme, mluvíme a fantazírujeme, se odráží v tom, jak ve hněvu jednáme.

Literatura

- BEDNAŘÍKOVÁ, L. (2003): Obraz hněvu v českém jazyce. *Jazykovědné aktuality*, 40 (1 – 2), 19 – 32.
- COLOMBETTI, G. (2011): Varieties of pre-reflective self-awareness: Foreground and background bodily feeling in emotion experience. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 54 (3), 293 – 313. DOI: <https://doi.org/10.1080/0020174X.2011.575003>
- COLOMBETTI, G. (2013): *The feeling body: Affective science meets the enactive mind*. The MIT Press.
- DEONNA, J. A., TERONI, F. (2012): *The emotions: A philosophical introduction*. London – New York: Routledge.
- DEONNA, J. A., TERONI, F. (2017): Getting bodily feelings into emotional experience in the right way. *Emotion Review*, 9 (1), 55 – 63. DOI: <https://doi.org/10.1177/1754073916639666>
- FRIJDA, N. H. (1986): *The emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRIJDA, N. H. (2013): *The laws of emotion*. New York: Routledge.
- GIBSON, J. J. (1979): *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin

- GRIFFITHS, P. E. (1997): *What Emotions Really Are. The Problem of Psychological Categories*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- KÖVECSESE, Z. (2000): *Metaphor and emotion: Culture, language, and body in human feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1980): *Metaphors we live by*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1999): *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books.
- LAMBIE, J. A., MARCEL, A. J. (2002): Consciousness and the varieties of emotion experience: A theoretical framework. *Psychological Review*, 109 (2), 219 – 259. DOI: <https://doi.org/10.1037//0033-295X.109.2.219>
- LEDER, D. (1990): *The absent body*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- LEGRAND, D. (2007): Pre-reflective self-consciousness: On being bodily in the world. *Janus Head*, 9 (2), 493 – 519. <https://bit.ly/legrand2007>
- MERLEAU-PONTY, M. (2004): *Viditelné a neviditelné*. Praha: Oikoymenh.
- RATCLIFFE, M. J. (2005): The feeling of being. *Journal of Consciousness Studies*, 12 (8 – 10), 43 – 60.
- SOLOMON, R. (1993): *The Passions. Emotions and the Meaning of Life*. New York: Anchor.
- WITTGENSTEIN, L. (2019): *Filozofická zkoumání*. Praha: Filosofia.

Tento text je výstupem grantového projektu *The Dynamics of Corporeal Intentionality: Phenomenology Meets Enactivism* (JG_2019_006), řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Jan Puc
Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra filozofie
Křížkovského 12
779 00 Olomouc
Česká republika
e-mail: jan.puc@seznam.cz
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5156-926X>